

Na profesionalno pot neobremenjeni s prtljago

Start your professional journey unburdened by baggage

Barbara Bizjan

Povzetek

Barbara Bizjan, prof. soc. ped., Vzgojni zavod Kranj, Stanovanjska skupina Stražišče, Šempeterska ulica 3, 4000 Kranj. *Prispevek prikazuje možnost uporabe postopkov in načel socialnopedagoške diagnostike kot oblike selekcioniranja kandidatov za študij pomočniških profesij. Avtorica naslanja prispevek na trditev, da v okviru študija in opravljanja pomočniških poklicev zadovoljujemo številne lastne potrebe. Izpostavljena je problematika latentnih motivov, ki (lahko) negativno vplivajo na odnos med strokovnjakom in uporabnikom.*

Ključne besede: socialnopedagoška diagnostika, pomočniški poklici, motivi, selekcija kandidatov za poklice pomoči

Abstract

The article presents the possibility of applying procedures and methods of socio-pedagogical diagnostics to the selection of candidates for studies in helping professions. At the heart of this article is the claim that both study and the helping professions occupations themselves are satisfying our numerous private needs. The author looks at latent motives which can negatively affect the relationship between the worker and the user.

Key words: *socio-pedagogic diagnostics, helping professions, motives, selection of candidates for helping professions*

O diagnozah in posedovanju moči

Diagnostika kot orodje v rokah strokovnjaka pripomore k njegovemu boljšemu, učinkovitejšemu delu, torej k lažjemu prepoznavanju značilnosti uporabnika. Pa vendar ne moremo govoriti o kakršnih koli značilnostih. Medicinska diagnostika išče patološke značilnosti posameznika in ločuje bolno od zdravega, normalno od nenormalnega, ustrezno od neustreznega. Podobna izhodišča ima diagnostika v psihologiji. Smiselno se je vprašati, ali se socialnopedagoška diagnostika kaj razlikuje od ostalih diagnostik. Gre le za drugačno embalažo, ki skriva enako vsebino?

Bistvo socialnopedagoške diagnostike je pridobiti relevantne informacije o uporabniku socialnopedagoških storitev ter na podlagi teh informacij skupaj z njim oblikovati načrte in ukrepe, ki pripomorejo k uporabnikovi čim prejšnji vrnitvi v družbeni tok. Socialnopedagoška diagnostika želi prepoznati pozitivne in negativne značilnosti posameznika (ne osredotoča se samo na primanjkljaje, bolezen, temno, ampak išče in tudi najde presežke, zdravje, svetlo stran posameznika). Teh značilnosti ne more meriti, saj nima ustreznega merskega inštrumentarija. Dela le z

informacijami, ki jih posreduje posameznik sam, in informacijami, ki jih o posamezniku posredujejo drugi (njemu bližnje osebe in razni pooblaščenih uslužbenci, ki skrbijo, da živimo ob upoštevanju določenih družbeno postavljenih norm). Odnos do pridobljenih informacij je lasten vsakemu socialnemu pedagogu, odvisen je od njegove strokovne usposobljenosti, etične naravnosti, upoštevanja družbenih norm, povsem osebnih predstav o pridobljenih informacijah. Nanje se mora odzivati v skladu s pričakovanji stroke in z družbenimi normami.

Pristransko bi bilo dokazovati, da je socialnopedagoška diagnostika (v svojem odnosu do negativnih vidikov) boljša od ostalih diagnostik, kajti predpostavka vsake diagnostike je, da je z osebo, za katero/s katero delamo diagnozo, nekaj narobe, da presega določene okvire. Z diagnosticiranjem in postavitvijo diagnoze se jo poskuša ponovno umestiti v okvire družbeno sprejemljivega. (Družbene) meje, kot vemo, pomenijo varnost, hkrati pa so omejevalke svobode, osebne prostosti, saj nam preprečujejo, da bi se amebasto razlezli kjerkoli je mogoče. Diagnosticiranje je oblikovanje posameznikovega prostora znotraj okvirov, ki jih določa družba in jih skuša opravičiti z merili družbene sprejemljivosti. Prav to počne tudi socialnopedagoška diagnostika. Kljub etično povsem sprejemljivim izhodiščem socialnopedagoške diagnostike obstaja med socialnim pedagogom in uporabnikom še vedno pozicija oziroma status nadrejenosti in podrejenosti. Vloga, ki jo ima socialni pedagog, ga postavlja v pozicijo moči nad uporabnikom – to socialnega pedagoga enači z ostalimi profili in socialnopedagoško diagnostiko z ostalimi diagnostikami. Ali bo ta položaj socialni pedagog izrabil za zdravljenje lastnih frustracij ali pa se bo zavedel možnosti zlorabe dodeljene mu moči in se trudil ravnati etično, je odvisno od njega samega (njegove strokovne usposobljenosti, življenjskih nazorov, poznavanja problematike nezavedne motivacije). Vsaka diagnoza je nalepka, oznaka, stigma, četudi je njeno izhodišče v funkciji pozitivnega, dobronamernega. Možno jo je interpretirati na več načinov. Lahko je v prid uporabniku, strokovnjaku pa samo eden od možnih odgovorov na poti iskanja ustreznih virov pomoči posamezniku. Lahko je sama sebi namen, da strokovnjak, ki ga tako ne moremo in ne smemo več imenovati, opraviči svoje delovanje in poseganje v življenjsko zgodbo uporabnika. Lahko je... – vse preveč je odvisno od strokovnjaka, ki pripravlja diagnozo in uporablja diagnostične postopke svoje stroke,

da bi ga lahko kar spregledali. Diagnoza ni dobra ali slaba sama po sebi, dobro ali slabo jo naredi strokovnjak.

V nadaljevanju je socialnopedagoška diagnostika postavljena v zanj neobičajno vlogo.

Pomočniški poklici

V sodobnem času je izbira poklica za mladega človeka resnično težka odločitev. Še bolj kot v preteklosti se kažejo razkoraki med željami šolark in šolarjev, dijakinj in dijakov, študentk in študentov in dejanskimi možnostmi zaposlitve mladih "delavk in delavcev". Prva ovira na poti do željene izobrazbe ali poklica je pogosto že učni uspeh, ki ni nujno več slab, a vendar ne omogoča vpisa na izbrano srednjo šolo ali fakulteto. Storilnostna naravnost osnovnošolskega in srednješolskega izobraževanja je ogromna, tekmovalnost med učenkami in učenci prav tako. Prijateljice in prijatelji, ki skupaj odraščajo, so si vedno bolj sovražni, saj so drug drugemu tekmeči, ko gre za prosta mesta na srednjih šolah in na fakultetah. Nihče več se ne more prav odločiti glede poklica - gotovosti, da bo nek poklic aktualen, ko zaključimo šolanje, ni več, dijakinje in dijaki, študentke in študenti, pa tudi njihovi starši, ne vedo več, kako se odločiti, da jim bo zagotovljena zaposlitev. Država uravnava zaposlitvene strukture svojih državljanek in državljanov s štipendiranjem, z zahtevnostjo študija, s popularizacijo določenih poklicev, z omejevanjem vpisnih mest na fakultetah, z omejevanjem delovnih mest,...

Ko se odločamo za poklic, so za nas aktualne že omenjene zunanje okoliščine in različna stereotipna prepričanja, ki so prikrita ali povsem očitna v našem okolju ter sooblikujejo predstave in pričakovanja o določeni profesiji. Del teh prepričanj vpliva tudi na to, da se nekateri odločamo za poklice pomoči. Kvartuhova (2000) meni, da se ženske in moški različno odločamo za poklice, ter da so merila moških za izbiro poklica zanimanje za delo, možnosti za napredovanje in ustrezno finančno vrednotenje dela, medtem ko so ženske pri izbiri poklica bolj pozorne na to, da lahko uskladijo delovne in družinske obveznosti ter tako manj upoštevajo svoje lastne želje. Kvartuhova trdi (ibid), da si ženske oziroma dekleta izbirajo poklice, ki so pravzaprav "podružbljeni del družinskih funkcij". Ti poklici, za katere se pogosteje odločajo prav ženske (ne pozabimo

na pritožbe zaradi feminizacije znotraj nekaterih strok), so večinoma izšli iz dobrodelne, neplačane dejavnosti, ki ni imela oziroma ni smela imeti poklicne podlaga. Novonastajajoča socialna dejavnost, če si jo dovolimo tako poimenovati, je nastala kot odgovor na razvoj družbe in potrebe ljudi, ki jih je razvijajoča se družba zavrгла. Bila je pravzaprav tiha podpora razvoju družbe in veljavnemu družbenemu sistemu. Kar ostaja njena funkcija tudi danes.

Katere poklice opredelimo kot pomočniške? Poklicne dejavnosti so namenjene dobrobiti človeštva, vendar se nekatere razlikujejo od ostalih. Odločili smo se za uporabo izraza "pomočniški poklic", kot ga uporablja Guggenbuehl-Craig (1997). Obstaja tudi možnost poimenovanja "poklici, ki delajo z ljudmi" (Jeriček, 2000), vendar je ta izraz pomensko preširok in zato neustrezen. Če skušamo pojem pomočniški poklic opredeliti širše, si lahko pomagamo s prestopom v prakso in ugotavljanjem, kdo pomočniški poklic opravlja. Odgovor je: opravljajo ga duhovniki in redovnice, zdravnice in zdravniki – specialisti psihiatri, medicinske sestre in zdravstveni tehniki, socialne pedagoginje in socialni pedagogi, socialne delavke in socialni delavci, psihologinje in psihologi, učiteljice in učitelji, vzgojiteljice in vzgojitelji, defektologinje in defektologi... Guggenbuehl-Craig (ibid.) uvršča med pomočniške poklice prav vse zgoraj naštetih poklice, ki jim pripisuje določena posebna prizadevanja pomagati "nesrečnim, bolnim in vsem, ki so zašli in se ne znajdejo". Glede na naštetih značilnosti lahko uvrstimo poklic socialnega pedagoga med pomočniške poklice. Natančneje gledano so poklici pomoči pravzaprav poklici skrbi, nege/negovanja in vzgoje, katerih izstopajoča značilnost je humanitarna naravnost. Znotraj pomočniških poklicev lahko še bolj natančno definiramo poklice psihosocialne pomoči, ki jih opravljajo strokovnjaki, ki so se v okviru študija usposabljali na področju svetovanja in terapevtskega dela. Krog zgoraj naštetih profilov se nekoliko zoži. V zadnjem obdobju je pomočniški poklic zelo pogosto uporabljan izraz na področju socialne pedagogike, psihologije, socialnega dela in celo sociologije. Dela in naloge, ki jih strokovnjaki naštetih profesij opravljamo, imajo prvenstveni izvor v družini, še konkretnije gledano, v stereotipni vlogi matere, ki skrbi za druge. Z razvojem družbe so se dejavnosti, ki so bile v osnovi delo ter odgovornost žensk in mater v družinah, razširile v družbo tudi prek pomočniških poklicev. Le-ti so pridobili odgovornost skrbeti za druge in s tem nek družbeni vpliv oziroma status moči. Vsak, ki se želi posvetiti pomočniškemu poklicu, si mora odgovoriti na vprašanje, kaj želi: denar,

status, bližino z uporabnikom, podobnost Sizifu, kajti za pomočniške poklice so značilni tudi nepridobitna naravnost, slabši družbeni status, oteženo ugotavljanje učinkovitosti dela. Zakaj bi se torej odločili za poklic, ki prinaša skromne rezultate in je finančno neperspektiven? Kaj nas motivira, da se odločimo za pomočniški poklic?

Odgovore postavljamo kot vprašanja:

- Vrednost in pomembnost, ki si ju pripišemo, ko skrbimo za druge?
- Pričakovanje, da nam bodo tisti, ki jim pomagamo, skrbimo zanje ali jim svetujemo, hvaležni?
- Zaveza, da nas bodo vedno morali imeti radi?
- Biti bliže B/bogu?

Verjetno je odgovorov mnogo, saj nam vsi motivi zagotovo niso znani.

Dekleva (2001, 71) ugotavlja, da je "za večji del študentk prvega letnika socialne pedagogike specifična motivacija za delo z odklonsko populacijo povezana bolj s sočutjem in identifikacijo z žrtvijo kot pa z aktivno (družbeno) kritičnostjo in identificiranjem z iskanjem (tudi kulturnih) inovacij (kar odklonskost simbolično tudi pomeni)." Odločitev za pomočniški poklic je vedno vezana na pričakovanje nečesa oziroma prepričanje, da bomo s tem delom nekaj pridobili. Kaj ni tako vedno in v vseh profesijah? Zakaj bi torej problematizirali? In zakaj to počnemo? Če je pomočniški poklic delo na "etični pogon", mora biti naše ravnanje vedno etično korektno in v korist tistega, ki našo pomoč prejema. Ker pa so naša ravnanja in motivi udejstvovanja v poklicih pomoči težko natančno in točno definirani, lahko v altruističnih vzgibih in v humani naravi dela skrijemo in/ali opravičimo svoja negativna ravnanja. Vsako služenje dobremu je lahko opravičilo celo za zlorabe tistih, ki našo strokovno pomoč prejemajo. Dejanje ljubezni v sebi vedno skriva tudi pričakovanje (nečesa). Po mnenju Alice Miller (1992) se za pomočniške poklice odločamo, ker smo se kot otroci morali senzibilno odzivati na potrebe svojih staršev. Glede na emocionalno starost, nismo zmogli nositi bremen, ki so nam jih nalagali starši. Na nek način so nas starši zlorabljali. Z aktivnim delovanjem v poklicih pomoči lahko s podobno zlorabo (tistih, ki prejemajo našo pomoč) nadaljujemo.

Zanimivo je, da imamo v slovenščini samostalnik *po-moč*, v katerem se skriva tudi samostalnik *moč*, ki opozarja na moč, ki jo nekdo pridobi, ko drugemu pomaga. Podobno besedno igro si lahko privoščimo s še nekaterimi slovanskimi jeziki, medtem ko v germanskih in romanskih jezikih možnosti ni

Čarovnik in njegov vajenec

Splošno razširjeno mnenje je, da zna vzgajati vsak, saj to ni nič posebnega, resnične problematike vzgajanja se zavedamo samo tisti, ki s to dejavnostjo služimo svoj vsakdanji kruh. Socialni pedagogi se v okviru svojega dela srečujemo z otroki in mladostniki ter odraslimi, ki so neposredno ali posredno prešli okvire družbeno sprejemljivih načinov vedenja, ravnanja, življenja. Otroci in mladostniki običajno nosijo posledice neustreznih ravnanj staršev, živijo brez ustreznih identifikacijskih likov in nimajo primernih vzorov vedenja. Neustrezne načine vključevanja v družbene tokove skušamo s socialnopedagoškimi pristopi omiliti, preprečiti in jih naučiti družbeno ustreznjših ravnanj. Podobno se, vendar na podlagi lastnih doktrin, problematike lotevajo tudi ostali profili znotraj pomočniških poklicev, vendar pa je šla socialna pedagogika korak dalje, ko iz svoje profesije ni naredila fame absolutnega in si ni ustvarila lažne predstave elitistične profesije. Žal to nestrokovno javnost pogosto navaja k razmišljanju, da bi lahko bil socialni pedagog vsak, oziroma skoraj vsak. Med mladostniki že nekaj let prevladuje mnenje, da je študij socialne pedagogike “cool”.

Vloga strokovnjaka, katerega naloga je učiti novih načinov vedenja, ravnanja, razmišljanja in življenja preko odnosa, nikakor ni lahka. Pričakuje se, da bo tako delo opravljala oseba, ki ima številna strokovna znanja, osvojene različne veščine in ima tudi sama številne življenjske izkušnje. Kljub vsemu naštetemu je bistvenega pomena osebnost strokovnjaka, ki naj bi bila obče človeško pozitivna, filantropična, psihično zrela, trdna, zdrava in “dovolj” široka za sprejemanje drugačnosti ter življenjskih nazorov posameznikov in skupin, ki pomoč želijo/sprejemajo/potrebujejo. Kakšna osebnost je / mora biti nekdo, ki opravlja pomočniški poklic? Osebnostne lastnosti izstopajo na začetku profesionalne kariere, saj mladi strokovnjak poseduje veliko teoretičnega znanja, nima pa neposrednih izkušenj, nespreten je pri uporabi različnih veščin in tehnik. Najprej se posveti oblikovanju poklicnih spretnosti. Oblikovanju samozavedanja se posveti kasneje, ko se v profesiji “udomači”. Zaradi tega razkoraka je pomembno, da čim prej spozna “pasti”, ki mu jih ponuja profesija. Vanje se lahko ujame na začetku svoje praktične profesionalne poti ter deluje, ne da bi karkoli opazil, lahko pa jim podlega tudi v letih vztrajanja na poti “pomočnika”.

Pomočniška delavnica

Strokovnjak, ki izvaja psihosocialno pomoč, opravlja svoje delo prek odnosa, ki ga oblikujeta z osebo, ki pomoč želi/potrebuje. Glagol *želeli* uporabljamo ob posameznikovem zavedanju, da potrebuje pomoč in usmerjanje v aktualni življenjski situaciji, uporaba glagola *potrebovati* predvideva družbeno zahtevo po posredovanju strokovnjaka, da bi posamezniku zagotovili, omogočili spremembe ter izhod iz neustrezne življenjske situacije. Družbena zahteva po pomoči hkrati ne izključuje posameznikove želje, da bi se mu pomagalo iz stiske, v kateri se je znašel. Vse, kar ima strokovnjak na voljo, je on sam, s svojim znanjem, z življenjskimi izkušnjami, življenjskimi nazori in osebnostnimi potezami, ki jih pozna in upošteva, ter značilnostmi, ki jih sam pri sebi ne zaznava, ki so njegove slepe pege. Strokovnjak je usmerjevalec, pobudnik, oblikovalec vzajemnega odnosa z uporabnikom, v katerem je tudi sam samo človek z njemu lastnimi problemi, potrebami, omejitvami (Kristančič, 1995). Strokovnjak, ki je usposobljen za nudenje psihosocialne pomoči, bo do uporabnika oblikoval odnos, ki bo temeljil na: zavedanju moralne odgovornosti do uporabnika in do družbe, spoštovanju uporabnika in njegove osebne integritete, strpnosti do uporabnikovih ravnanj, razmišljanj, slabosti, iskrenosti, realno zastavljenih pričakovanj glede sprememb, fleksibilnosti, prožnosti mišljenja in sprejemanja različnih možnosti razreševanja problematike, ter se izognil moraliziranju, vrednotenju, pogojevanju uporabnikovih odločitev ter odločanju namesto uporabnika. Strokovnjak profesionalno zori le, če se stalno izobražuje ter se intenzivno vključuje v proces supervizije, ki mu omogoča prepoznavanje lastnih neustreznih ravnanj do uporabnika.

Motivacija za izbiro študija

Nujno je potrebno razlikovanje motivov, ki vplivajo na izbiro študijske smeri, ter motivov za opravljanje dela v določeni profesiji. Čeprav so lahko nekateri motivi za izbiro študija in opravljanje poklica identični, jih je nujno različno obravnavati. Diploma zagotavlja določeno mero delno oblikovane poklicne identitete, boljše poznavanje potencialnih delovnih mest v okviru profesije,

mladi strokovnjak ima tudi jasnejše poklicne cilje. V nadaljevanju se ukvarjamo s problematiko motivacije, ki vpliva na izbiro študija.

Izbira študija poteka prek: zavestnih odločitev in motivov, ki jih oblikujejo preiščljeni argumenti (interesi, dosežen učni uspeh, načrtovana poklicna pot, vrednote), in realnih možnosti oziroma omejitev pri vpisu, realnih in imaginarnih predstav o določeni profesiji ter nezavednih motivov.

Razlogi za usmeritev v poklice pomoči so pogosto posledica: sporočil in povratnih informacij osebi, da je dober poslušalec, da rad pomaga, lastnih izkušenj s pomočniškim poklicem (kot uporabnik je imel pozitivne izkušnje s strokovnjakom, zato mu skuša slediti ali pa se je odločil za študij, da bi se zoperstavil izkušnji, ki jo je sam imel s strokovnjakom), vrednot, ki so/niso bile posredovane v družini (karitativna naravnost je pogosto posledica sporočil, ki so bila posredovana o humanitarnih dejavnostih v okviru družine in v drugih zgodnjih socializacijskih strukturah).

Pred študijem imajo bodoči študentje že izoblikovane predstave in pričakovanja v zvezi s poklicem – identifikacija s poklicem že obstaja, čeprav je ta predstava imaginarna in običajno tudi nerealna. V času študija se identifikacija s poklicem v resnici šele začne, imaginarne predstave študenta se še okrepijo ali pa študent ugotovi razkorak med svojimi individualnimi predstavami o profesiji in vlogami profesionalca. Razliko lahko sprejme in sledi profesionalni funkciji – pusti se indoktrinirati. Študent se zave razlike med lastnimi pričakovanji in družbeno–profesionalnimi možnostmi ter zahtevami, vendar se oklene svojega “prav” ter ogluši za drugačna sporočila. Obstaja možnost, da zaradi razlik, s katerimi se ne more sprijazniti, razočarano opusti študij. Soočenje z razkorakom v individualnih predstavah in družbeno funkcijo pomočniškega poklica je nujno in se zgodi, če ne prej, ko se mlad, teoretično podkovan strokovnjak, zaposli. Študent mora nujno poznati in prepoznovati motive, ki so vplivali na njegovo odločitev za študij, se z njimi soočiti in jih predelati. Problema ne predstavljajo realna in imaginarna pričakovanja študentov ter njihova diskrepanca, problem pri kasnejšem opravljanju pomočniškega poklica so nezavedni motivi, ki vplivajo na strokovnjakov odnos do uporabnika.

Študij socialne pedagogike omogoča študentom (prek projektov prostovoljnega dela in študijske prakse) soočanje z razkoraki med pričakovanji in realnostjo, ne omogoča pa (zadosti) prepoznavanja

nezavednih motivov, ki so vplivali na odločitev za pomočniški poklic. Oblikovanje, indoktrinacija bodočih "pomočnikov" mora delovati tudi na tem – študij bi moral omogočiti študentu, da izprazni težo nevidnega nahrbtnika na svojih ramenih – na prepoznavanju nezavednih motivov, ki negativno vplivajo na strokovno delovanje, saj vplivajo na odnos, ki ga strokovnjak oblikuje z uporabnikom. Študij pomočniškega poklica mora predstavljati začetek dela na identiteti profesionalca, ki se nato po diplomi in zaposlitvi nadaljuje v superviziji, saj opravljanje pomočniškega poklica pomeni neprestano prepletanje osebnega in profesionalnega. "Delo na sebi" v času študija ima katarzične učinke na študente, ki v okviru študija pričnejo z vrednotenjem vzgojne vloge njihovih staršev, saj je priložnost za ozaveščanje motivov za študij ter zmanjšuje vplive nezavednega. Študij pomočniškega poklica je oblika (samo)terapije.

Še o motivaciji

Koren besede motivacija izhaja iz latinskega *movere*, gibati (Verbinc, 1989). Motivacijski procesi potekajo prek spodbujanja (gibalo vsega, zaradi česar smo porinjeni naprej, so instinkti, nagoni in potrebe) ter usmerjanja (gibalo vsega, kar nas privlači, so naši cilji, ideali in vrednote). Motivi privlačnosti in motivi potiskanja se izmenjujejo, hkrati se dogaja, da oboji spodbujajo isto obliko vedenja. Ko premišljujemo, kolikšen delež potiskanja in privlačnosti uravnava delovanje človeka, menimo, da so za nas bolj značilni motivi privlačnosti, vendar imajo temeljno mesto v našem delovanju vseeno motivi potiskanja. V procesu socializacije se vpliv motivov potiskanja zmanjšuje na račun motivov privlačnosti. Glavni viri motivacije posameznika so njegove potrebe, vrednote in emocije. Prav ti prispevajo tudi k odločitvi posameznika za določeno obliko študija. Zakaj nekaj delamo, je zelo preprosto opredelil Fromm (po Lipičnik, 1998), ki pravi, da ljudje delamo, ker bi radi nekaj imeli, ali zato, ker bi radi nekaj bili. Gre za posameznikovo usmerjenost k materialnim dobrinam ter statusu in ugledu.

Trevnova (1998) poudarja delitev na primarne in sekundarne motive. Primarni ali biološki motivi nas umerjajo, da ravnamo tako, da si omogočimo preživetje. Trevnova (1998, 108) uvršča med biološke motive: lakoto, žejo, spanje, počitek, spolnost,

materinstvo. Ti motivi naj bi bili univerzalni in podedovani. Z družbenim razvojem vedno bolj izstopajo sekundarni motivi, ki so naučeni, hkrati pa so zelo odvisni od okolja, v katerem živimo – o njihovi univerzalnosti ne moremo govoriti. Med sekundarne motive Trevnova (ibid) uvršča: pripadnost, varnost, moč, uveljavitev in status. Motivi moč, uveljavitev in status so tisti, ki lahko vplivajo na posameznikovo odločitev za študij pomočniškega poklica.

Cattel (po Musek, 1993, 140) ločuje med temeljnimi motivi erge, ti naj bi bili prirojeni, in sentimente, ki so naučeni in pridobljeni motivi. Deli jih na: erg varnosti – strah, spolni erg, erg črednosti, erg zaščite, erg raziskovanja (radovednosti), statusni erg (erg samopotrjevanja), erg narcizma, erg borbenosti, erg čutnosti, erg konstruktivnosti, erg pridobivanja ter sentiment jaza (samosentiment), sentiment nadjaza, poklicni sentiment, družinski sentiment, verski sentiment in sentiment ljubezni oz. partnerski sentiment. Med Cattelovimi ergi in sentimentami so potencialni "krivci", ki vplivajo na odločitev za študij pomočniškega poklica, erg črednosti, erg zaščite, erg radovednosti, statusni erg, erg narcizma, erg borbenosti, erg konstruktivnosti, erg pridobivanja ter sentiment jaza, sentiment nadjaza, poklicni sentiment, verski sentiment in sentiment ljubezni.

Mac Dougall je motive poimenoval nagnjenja. Prepričan je bil, da so večinoma prirojena in oblikoval naslednji seznam osnovnih nagnjenj: spolnost, strah, agresivnost, radovednost, uveljavljanje, podrejanje, zaščita, ljubezen, gnus (po Musek, 1993, 133). Med nagnjenji, ki lahko vplivajo na odločitev za pomočniški poklic, so radovednost, uveljavljanje, podrejanje, zaščita ter ljubezen.

Musek (ibid) navaja tudi Rokeacha, ki je oblikoval osem glavnih področij motivacije: motivi uživanja (težnja po ugodju, zadovoljstvu), socialne moči (uveljavljanje, vpliv, ugled v družbi), doseganja (uspešnost, storilnost), varnosti (ogibanje nevarnosti, zagotovitev eksistence), prosocialni motivi (pomoč, altruizem, podpiranje), motivi konformnosti (prilagajanje, podpiranje norm), samsmerjanja (razvijanje samega sebe) in zrelosti (harmonija, duhovni cilji). Motivi za študij pomočniškega poklica, kot jih je izoblikoval Rokeach, so: motivi socialne moči, doseganja, konformnosti ter prosocialni motivi. Musek (1993) je motivaciji pripisal delovanje na treh ravneh, in sicer na ravni, ki jo usmerjajo nagoni in instinkti, ki omogočajo posameznikovo preživetje. Drugo raven predstavljajo motivi, ki oblikujejo posameznikove odnose z

drugimi ljudmi in jih lahko poimenujemo socialni motivi, Musek govori o družbeni morali. Tretja raven zadeva posameznikovo duhovno rast in osebnostni razvoj, samouresničitev, iskanje smisla, ki jih usmerjajo posameznikove vrednote in ideali (o tem nivoju govorita tudi Maslow in Frankl). Vpliv na odločitev za pomočniški poklic gre pripisati predvsem socialnim motivom in vrednotam.

Nekaj teorij, ki trdijo, da so nezadovoljene potrebe gibalo naših ravnanj, bomo predstavili v nadaljevanju. Tudi v okviru vsebinskih teorij je moč poiskati motivacijske faktorje za študij pomočniškega poklica. Maslowova petstopenjska hierarhija potreb (po Treven, 1998 in 2001) postane aktualna na stopnji nezadovoljenih socialnih potreb, potreb jaza, potreb po samoaktualizaciji posameznika. Schleip (po Brajša, 1996) navaja tri bistvene potrebe: imeti in ohraniti sebe (potrebe po posedovanju, po varnosti), biti vreden, se razvijati in biti svoboden (potrebe po delovanju, ugledu, statusu in moči, priznanju oziroma potrditvi) ter imeti stike (potrebe po druženju, ohranjanju družine oziroma starševstvu). K odločitvi za študij pomočniškega poklica prispevata zadnji dve. Herzberg (po Brajša, 1996 in Treven, 2001) govori o higienikih oziroma higienskih dejavnikih, ki če jih ni, povzročajo nezadovoljstvo pri ljudeh, hkrati če so, nudijo le kratkotrajno zadovoljstvo, ter o motivatorjih, ki pomenijo zadovoljstvo posameznika in krepitev motivacije (npr. za delo). Herzberg (po Treven, 2001: s. 129, 130) je svojo teorijo oblikoval potem ko je proučil vpliv zadovoljstva pri delu na učinkovitost in na motiviranost človeka. Med higienike sodijo: nadzor, odnos do vodje, plača, delovni pogoji, status, politika podjetja, varnost pri delu, odnos do sodelavcev. Motivatorji pa so naslednji: odgovornost, uspeh, napredovanje, samostojnost, pozornost, razvoj, prav tem lahko pripišemo tudi odločitev za študij pomočniškega poklica. Adelfer (po Treven, 2001) je definiral eksistencialne potrebe, ki jih oblikujejo osnovne fiziološke potrebe in potrebe po varnosti, potrebe po povezovanju z drugimi ljudmi in potrebe po razvoju in osebni rasti. Za študij pomočniškega poklica se lahko odločimo zaradi potreb po povezovanju z drugimi ljudmi ter potreb po razvoju in osebni rasti. McClelland (po Brajša, 1996) opredeli potrebe po uresnitvi (sestavljajo jih odgovornost za reševanje problemov, zmerni cilji in načrtovana tveganja, želja po povratnih informacijah), potrebe po odnosih (so potrebe po socialnih interakcijah, ljubezni in spoštovanju) ter potrebe po moči (so potrebe po uveljavitvi moči in avtoritete za zagotavljanje osebnih

interesov, po premagovanju, obvladovanju drugih in oblikovanju njihove odvisnosti od nas). Kot motiv za študij pomočniškega poklica izstopajo potrebe po odnosih in potrebe po moči.

Motive za študij pomočniških profesij lahko poiščemo tudi med procesnimi motivacijskimi teorijami, ki razlagajo splošen proces motivacije oziroma njene mehanizme. Procesne motivacijske teorije so najpogosteje uporabljane kot oblika motiviranja zaposlenih v delovnih kolektivih. Porter – Lowlerov model motivacije, ki ga navaja Pastuović (1987), vsebuje dva motivacijska dejavnika: privlačnost nagrade/nagrad, ki jo/jih je možno dobiti kot posledico neke aktivnosti – gre za izrazito subjektivno kategorijo, ter oceno verjetnosti, da bo za vloženi napor, ki ga zahteva določena aktivnost, posameznik prejel ustrezno (pričakovano, željeno) nagrado. Motivacija človeka za aktivnost je torej odvisna od njegove ocene lastnih sposobnosti, da doseže željeni učinek, od njegove ocene verjetnosti, da bo učinek pripeljal do željenih nagrad ter od stopnje privlačnosti nagrad. Temelj Porter – Lowerlovemu modelu motivacije predstavlja Vroomova teorija pričakovanja (po Treven, 2001). Osnova teorije spodbujanja (Treven, 2001) so nagrade, prek katerih se skuša vplivati na vedenje posameznika. Če si predstavljamo, kako deluje teorija spodbujanja kot motivacija za opravljanje dela, potem lahko govorimo o posebnih ugodnostih, denarnih nagradah, priznanjih, pohvalah, povečanju plače... Jurančič (1980, 63) navaja tudi teorijo ekonomske motivacije, katere temeljna misel je, da človek dela zaradi zaslužke. "Materialne dobrine ali denar so spodbude, ki motivirajo človeka, da opravi tisto aktivnost, ki se zahteva kot pogoj za izplačilo in zaslužke". Za študij pomočniškega poklica se odločamo na podlagi predstav, kaj nam opravljanje pomočniške dejavnosti lahko omogoči, in pričakovani določeni nagrad, koristi, ki nam jih delo v okviru profesije lahko prinese. Bistven motivacijski dejavnik v okviru poklicev pomoči nikakor niso materialne dobrine, v poklicih pomoči so pogostejša (družbena) priznanja ter pohvale.

Cattell (po Musek, 1993, 139) je s faktorsko analizo skušal ugotoviti, kateri motivacijski faktorji so najpomembnejši, in opisal tudi, kako delujejo. Razdelil jih je na:

- Alfa faktor. Dimenzija motivacije, ki združuje hotenjsko, neposredno in necenzurirano izražanje motiviranosti, ki ga je mogoče opisati s: "To hočem, to želim, pri čemer me okoliščine

popolnoma nič ne zanimajo". Cattel je to komponento primerjal s Freudovim "idom". Gre za cilje, ki si jih močno želimo, manj pa se vprašamo, ali so primerni in dosegljivi.

- Beta faktor. Komponenta vsebuje zrelo, prilagojeno izražanje motiviranosti in interesa. Povezuje se z informiranostjo, nanaša se na cilje, ki jih posameznik ocenjuje kot primerne in osebno privlačne. "Zainteresiran sem in to tudi zmorem. To je komponenta, ki vsebuje interese, ki jih imamo za svoje, ki jih integriramo. Lahko naredimo vzporednico z "egom" pri Freudu.
- Gama faktor – primerjamo ga lahko s komponento Freudovega "superega", saj vsebuje interese in motive kot obveznost. "To me mora zanimati".
- Delta faktor vsebuje fiziološke znake motivacije. Pojavljajo se nekatere telesne spremembe.
- Epsilon faktor. Običajno je povezan s posameznikovimi potlačenimi interesi in motivi, zanj je značilno močno fiziološko delovanje, ki se ga ne zavedamo, in slaba zapomnitev.

Posameznikova motiviranost se izraža na različne načine: z dajanjem prednosti določenim dejavnostim, z iskanjem informacij, z zanimanjem za neko področje... Odločitev za študij pomočniškega poklica je posledica delovanja vseh motivacijskih faktorjev, vendar je skrb zbudajoč predvsem epsilon faktor, ki skriva različne nezavedne motive.

Problematičnost latentnih motivov

Neustrezen odnos do uporabnika je posledica delovanja nezavednih motivov (Praper, 1996) in njihovega vpliva (Kristančič, 1995; Kobolt in Žorga, 2000) na osebnostne in profesionalne lastnosti strokovnjaka, kaže pa se prek sporočil, ki negirajo in kritizirajo osebnost uporabnika ter tako vplivajo na uporabnikovo samopodobo, oblikovanja odnosa odvisnosti uporabnika od strokovnjaka, poudarjanja vloge in pomembnosti strokovnjaka, ki kaže na nezadovoljene potrebe s strani strokovnjaka, igranja vloge rešitelja, kritiziranja in vrednotenja ravnanj uporabnika, nadzorovanja uporabnika, izogibanja določenim temam, izogibanja reševanju konfliktov kot posledice strahu pred konflikti, nesprijemanja čustev, ki jih izraža uporabnik, ter številnih obrambnih reakcij

strokovnjaka. Kombinacija neznanja in delovanja nezavednih motivacijskih dejavnikov vplivajo na to, da ne propoznavamo kontratransfernega delovanja in ne reagiramo ustrezno na transferna sporočila, ki jih ponuja uporabnik. Opravljanje pomočniškega poklica, ki temelji na odnosu med strokovnjakom in uporabnikom, zahteva od strokovnjaka zelo visoko etično ravnanje z uporabniki. Glede na izpostavljeni kriterij ugotovimo, da ni vsak primeren za opravljanje takega poklica. Žal je na večino fakultet, ki izobražujejo za pomočniške poklice, relativno lahko priti – dovolj je, da ima kandidat dovolj visok učni uspeh v srednji šoli. Odličen učni uspeh ne pomeni ustreznosti in primernosti kandidata za opravljanje pomočniškega poklica. Več možnosti imajo dekleta, ki so običajno bolj “pridna”, saj se “pridni” fantje raje odločajo za druge študijske smeri (Škoflek v Videmšek, 2001). “Pridna deklica”, ki sprejme konformno družbeno držo, ne more zagotoviti širine sprejemanja drugačnosti uporabnikov, ki so pogosto daleč od “normalnega”. Glede na izpostavljene dileme mora študij pomočniškega poklica imeti drugačne omejitve. Strogi vpisni pogoji niso pravo merilo, saj jih običajno študenti, ki so primerni za študij pomočniškega poklica, ne dosežejo (ibid). Pomembneje se je posvetiti ugotavljanju in prepoznavanju motivov za študij. V vsaki generaciji pride do določenega števila odstopov, prekinitev študija – ne moremo trditi, da so odstopili neustrezni kandidati, vendar pa je na srečo med njimi tudi nekaj takih. Ta proces lahko poimenujemo kar naravna selekcija študentov. Selekcija, ki bi onemogočila študij neustreznemu kandidatu, bi morala potekati prek ustreznih “testiranj”, v katerih bi prepoznavali motivacijske faktorje za študij vsakega kandidata. Bi bilo to etično? Verjetno lahko najdemo mnogo razlogov, da tak kriterij označimo kot etično sporen. Kdo se sprašuje o etičnosti, kadar gre za kriterije in sprejemne pogoje za študij arhitekture in za študije na umetniških akademijah? Samoumevno je, da zahtevajo ustrezne umetniške sposobnosti. Prav tako so specifične “umetniške” sposobnosti potrebne za opravljanje pomočniškega poklica. Da bi nekdo smel študirati, bi te specifične sposobnosti moral imeti. Kaj pomeni slab film, slabo odigrana skladba ali neprepoznaven kip v primerjavi s slabo usposobljenim strokovnjakom za nudenje pomoči, ki se ne pozna in ne predela svoje preteklosti? Kakšne so posledice neustreznega ravnanja strokovnjakov?

Iskanje rešitev za socialnopedagoško stroko

Možen način selekcioniranja kandidatov je lahko sprejemni razgovor, intervju, ki poteka po vseh načelih socialnopedagoškega diagnosticiranja. Izpelje ga socialni pedagog, ki ima ustrezna znanja s področja kvalitativnega raziskovanja. Sprejemni razgovor poteka v obliki delno strukturiranega intervjuja, katerega sestavni del so kandidatova samopredstavitve, ki vsebuje njegove interese, znanja, veščine, ki jih obvlada, in življenjske izkušnje ter kandidatovi odgovori na vprašanja o motivaciji za pomočniški poklic.

Predlagam naslednji model sprejemnega razgovora.

Potek razgovora in potrebni pogoji. Razgovor mora potekati v okolju, kjer ni motečih dejavnikov. Traja naj od ene do dveh ur. Kandidatu moramo predstaviti namen razgovora ter njegov potek. Kandidat mora biti seznanjen, da razgovor snemamo in s tem tudi soglašati.

Kandidat ima možnost predstaviti svojo življenjsko zgodbo, izkušnje, znanja, veščine itd. na njemu lasten način. Njegove predstavitve ne prekinjamo, nejasnosti si zapišemo in ob koncu predstavitve povprašamo po njih.

Kandidatu postavimo dodatna vprašanja o izbiri študija. Navajamo nekaj izhodiščnih vprašanj sprejemnega razgovora s kandidatom:

- Zakaj razmišljaš o študiju socialne pedagogike?
- Zakaj si izbral ravno socialno pedagogiko, kdo ti je predstavil ta študij oziroma kje, kako si pridobil informacije o njem?
- Ali je med tvojimi sorodniki, znanci in prijatelji kdo, ki je študiral kaj podobnega, ali je celo zaposlen v tem poklicu?
- Kakšne lastnosti naj bi imel človek, ki je po izobrazbi socialni pedagog?
- Katere svoje lastnosti ocenjuješ kot koristne za delo na področju socialne pedagogike?
- Na katerem področju bi želel delati kot socialni pedagog, s kakšno populacijo?

Pri oblikovanju vprašanj moramo biti previdni, da kandidata ne zavedemo v odgovarjanje, ki ustreza nam.

Potek analize. Po opravljenem razgovoru izpeljemo celoten postopek obdelave materialov, pridobljenih s kvalitativnim raziskovanjem (Mesec, 1998):

1. neposreden zapis pogovora (verbatim);
2. kvalitativno analizo posredovanega materiala, ki mora vsebovati urejanje gradiva in jasno določene enote kodiranja (z določitvijo enot kodiranja iz verbatima izpostavimo dele, za katere menimo, da so povezani z obravnavano tematiko, to je motivacijo za izbor pomočniški poklica).

Izvedemo: odprto kodiranje (aktualne dele intervjuja odprto kodiramo, da dobimo veliko število aktualnih pojmov. Posamezne pojme je možno uvrstiti v več kategorij. S tem na problematiko pogledamo z večih vidikov in je ne omejimo le na eno področje); izberemo in definiramo kategorije (pojme uvrstimo v nekaj bistvenih kategorij, katerih vsebino tudi definiramo.); izvedemo odnosno oziroma selektivno kodiranje (v okviru enot kodiranja je potrebno izvzeti enote, ki so povezane z motivacijo, oziroma ki nakazujejo povezavo med odločitvijo za pomočniški poklic in npr. preteklimi življenjskimi izkušnjami.); ter zapišemo ugotovitve;

3. povzetek rekonstruktivno hermenevitične kvalitativne analize empiričnega materiala prikaže celostno podobo življenjske situacije posameznika in njegovih motivov za izbiro pomočniškega poklica.

Da bi bila informacija čim objektivnejša, mora verbatim skozi sito še dveh strokovnjakov, ki se s kandidatom nista pogovarjala.

Predlog nadaljnjega selekcioniranja kandidatov: vsak od ocenjevalcev razgovora lahko kandidatu nameni največ 10 točk glede na ugotovitve. Strokovnjak, ki je opravil razgovor, lahko kandidatu nameni še dodatnih 5 točk. Najvišje možno število točk, ki jih prinese sprejemni razgovor, je 45, ostale točke pridobi kandidat na podlagi učnega uspeha.

Vsako leto je na študij socialne pedagogike sprejetih največ 30 oziroma sedaj 45 kandidatov. (Več kot 30 kandidatov je nesmiselno sprejeti na oddelek v enem študijskem letu, saj v praksi močno primanjkuje delovnih mest za socialne pedagoge.)

Na študij se sprejme prvih 30 kandidatov. Prednost imajo kandidati z višjim številom točk, pridobljenih v razgovoru. Pri kandidatih z enakim številom točk z razgovora in točk učnega uspeha ugotavlja primernost za študij pomočniškega poklica komisija, ki jo sestavljajo profesorji oddelka. Odločijo se za kandidate, za katere predvidevajo, da se ob ustreznem strokovnem spremljanju (intervizije in supervizije) lahko razvijajo v konstruktivno profesionalno smer.

Postavlja se vprašanje, kako ravnati s kandidati, ki zaradi neustreznih motivacijskih faktorjev ne bi bili primerni za opravljanje pomočniškega poklica in bi bili, na podlagi prenizkega števila točk, izločeni. Pravico imajo vedeti, zakaj niso prestali selektivnega razgovora, hkrati pa se poraja vprašanje, kako to informacijo posredovati, da ne bi prišlo do neprijetnih dogodkov oziroma posledic, saj se večinoma zelo težko soočamo s sporočili o neuspehu in neustreznosti, še posebno, kadar jih povezujemo z osebnostjo.

Na oddelku za socialno pedagogiko so podobno obliko selekcije kandidatov že izvajali. Za nekaj vpisnih generacij je bil eden izmed pogojev za sprejem tudi usmeritveni intervju (Videmšek, 2001), po ukinitvi le-tega je, zaradi zunanjega preverjanja znanja, postal edini pogoj za sprejem na naš, specifičen študij, učni uspeh.

Sprejemni razgovor, kot ga predlagamo, ponuja možnost, da nekdo, ki želi delati na področju pomoči sočloveku, lahko premisli o svojih željah in pričakovanjih o profesiji, o svoji poklicni poti in o motivih za svojo odločitev, profesorji in predavatelji pa imajo možnost spoznati prihajajoče študente in jim prilagoditi študijske vsebine. Sprejemni razgovor bi bilo smiselno ponovno uvrstiti med pogoje za sprejem študentk in študentov na študij socialne pedagogike, saj je lahko pomemben del selekcije in samoselekcije bodočih študentk in študentov, ki je, tako kot na umetniških akademijah, nujno potrebna. Podobno bi lahko kriterije na podlagi svojih doktrin oblikovali tudi drugi profili pomočniških poklicev.

Zaključek ali nov začetek

Motivacija za opravljanje pomočniških poklicev je odvisna od vsakega posameznika. Pogosto ima svoj izvor v primanjkljajih (ozaveščenih in nezavednih) iz časa zgodnjega otroštva. Motiv za

pomoč drugim so pogosto kompenzacije naših lastnih prikrajšanosti. Zavedanje in prepoznavanje motivov, ki izvirajo iz prikrajšanosti v otroštvu, ocenjujemo kot koristno za vse strokovnjake na področju poklicev pomoči, saj se z njimi lahko spoprimejo in jih korigirajo.

Socialnopedagoška diagnostika nudi možnost vpogleda v prepoznavanje motivov za opravljanje pomočniškega poklica. Prek njenih metod je možno prepoznavati motive za udejstvovanje v poklicih pomoči, vendar zanje obstajajo tudi drugi, mogoče ustrenejši načini. Socialnopedagoška diagnoza naj bo resnično namenjena socialnemu pedagogu, ki skuša skupaj z uporabnikom poiskati možnosti, ki jih le-ta potrebuje za boljšo ali ponovno vključitev v življenjski tok.

Predlagamo, da oddelek za socialno pedagogiko v dogovoru z ministrstvom ponovno uvede sprejemne intervjuje, ki so pravzaprav oblika socialnopedagoške diagnoze, kot enega od kriterijev za sprejem na študij socialne pedagogike, saj odličen uspeh na maturi še ne zagotavlja "ustreznosti" kandidatov za poklic socialnega pedagoga. Selekcija kandidatov je nujna, kajti kot ugotavlja Dekleva (2001, 71), je motivacijska usmerjenost novoprihajajočih generacij študentk socialne pedagogike (študentov sploh ni) predvsem tradicionalistična in moralno/karitativna. Če bomo vsi hoteli delati z "normalnimi", bomo socialni pedagogiki odvzeli bistvo. Brez tega pa je sploh ne potrebujemo.

Literatura

Brajša, P. (1996). *Sedem skrivnosti uspešnega managementa*. Ljubljana: Gospodarski vestnik.

Dekleva, B. (2001). Socialne reprezentacije odklonskosti med študentkami. *Socialna pedagogika* 5(1), 39-75.

Guggenbuehl-Craig, A. (1997). *Pomoč ali premoč. Psihologija in patologija medčloveških odnosov pri delu z ljudmi*. Ljubljana: Sophia.

Hawker, L. (2001). *Uporaba teoretskega modela dramskega trikotnika pri obravnavi nasilja v družini*. Strokovno-pravni informator. Logatec: FIRIS Imperl & CO.d.n.o.

Jeriček, H. (2000). (Ne)smiselnost etičnih kodeksov strok, ki delajo z ljudmi. *Socialna pedagogika* 4(2), 149-167.

- Jurančič, I. (1980). *Vrednotenje dela*. Kranj: Moderna organizacija.
- Kobolt, A. (1999). Mladostnikova samorazlaga in individualno vzgojno načrtovanje. *Socialna pedagogika* 3 (4), 323-356.
- Kobolt, A. in Žorga, S. (2000). Supervizija. *Proces razvoja in učenja v poklicu*. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Kogej, P. (1963). *Organizacija in psihologija dela*. Ljubljana: Založba Življenje in tehnika.
- Kristančič, A. (1995). *Svetovanje in komunikacija*. Ljubljana: Združenje svetovalnih delavcev Slovenije.
- Kristančič, A. in Osterman, A. (1998). *Osnove in elementi svetovalne komunikacije*. Ljubljana: Združenje svetovalnih delavcev Slovenije.
- Kvartuh, P. (2000). *Socialna pedagogika - materinski poklic?* Diplomsko delo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta.
- Lipičnik, B. (1998). *Ravnanje z ljudmi pri delu*. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Mesec, B. (1998). *Uvod v kvalitativno raziskovanje v socialnem delu*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Miller, A. (1992). *Drama je biti otrok*. Ljubljana: Tangram.
- Musek, J. (1993). *Osebnost in vrednote*. Ljubljana: Educy d.o.o.
- Musek, J. (1993). *Znanstvena podoba osebnosti*. Educy d.o.o.
- Pastuović, N. (1987). *Edukološka istraživanja*. Zagreb: Školske novine.
- Praper, P. (1996). *Razvojna analitična psihoterapija*. Ljubljana: Inštitut za klinično psihologijo.
- Treven, S. (1998). *Management človeških virov*. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Treven, S. (2001). *Mednarodno organizacijsko vedenje*. Ljubljana: Gospodarski vestnik.
- Verbinc, F. (1989). *Slovar tujk*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Videmšek, B. (2001). Ni za odličnjake (intervju z dr. Ivom Škoflekom). *Nedelo*, 7 (39), 11.